

JOAQUIM ESCRIG FORTANETE^a

DE L'ALCALATÉN MEDIEVAL A L'ACTUAL; EVOLUCIÓ D'UN PAISATGE

RESUM

L'Alcalatén és una comarca valenciana situada a la muntanya interior castellonenca que, al llarg dels huit segles que abraça aquest estudi, ha experimentat un seguit de canvis de tota mena que han configurat diversos tipus de paisatge; des del ramader dels primers segles i l'agrícola del XIX i part del XX, fins la diversificació paisatgística actual que ha conformat tres tipus ben diferents de paisatge dins la mateixa comarca.

En aquest article es tracta d'explicar el com i el per què de la seua evolució paisatgística; una evolució que val, en gran mesura, per a entendre la general de les terres interiors castellonenques i ser conscients de la situació d'aquestes en moments, com els actuals, de múltiples incerteses.

PARAULES CLAU: masos; transhumància; agricultura de subsistència; industrialització; desertificació.

FROM THE MEDIEVAL ALCALATÉN TO THE CURRENT ONE; EVOLUTION OF A LANDSCAPE

ABSTRACT

A Valencian region located in the mountainous hinterland of Castellon, Alcalaten has undergone a series of general changes over the eight centuries considered in the present study. These changes have resulted in different types of landscapes –from those impacted by animal husbandry in early centuries and by agriculture during the 19th and part of the 20th centuries to the current environmental diversification that has produced three kinds of very different landscapes throughout the region.

---

a joaquimescrig@gmail.com

Fecha de recepción: 14-01-2022. Fecha de aceptación: 16-03-2022.

This article seeks to account for the modes and reasons behind such landscape evolution. To a large extent, this assessment helps not only to understand general aspects of Castellon's interior regions, but also to foster awareness of their situation in moments like the current one, marked by lingering uncertainty.

KEYWORDS: manor houses; transhumance; subsistence agriculture; industrialisation; desertification.

L'ALCATÉN

La comarca de l'Alcalatén és un territori costerut situat al muntanyam oriental ibèric, solcat pels rius de Llocena i Monlleó i innumerables barrancs, que puja dels 135 m a la rambla de la Viuda, a l'Alcora, fins els 1.814 de Penyagolosa. Extremadament muntanyosa i amb un clima mediterrani matisat per l'altura, aproximadament la meitat d'ella presenta característiques que la fan difícil per a viure, condicionant així la seua població.

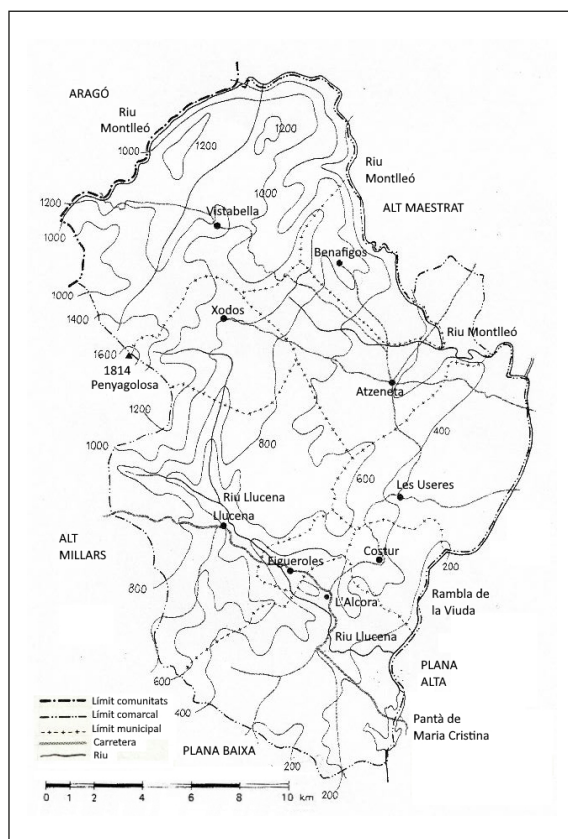

Figura 1. Mapa de l'Alcalatén.

Font: elaborat a partir de Sánchez (1983).

L'actual comarca, proposada per Soler i Riber (1970), comprén l'antiga Tinença d'Alcalatén, amb Lluçena, Xodos, l'Alcora, Figueroles, Costur i les Useres, i tres localitats de l'Alt Maestrat: Benafigos, Vistabella, i Atzeneta pertanyents al castell andalusí de Culla. Un territori de 648,70 km², que correspon, resumidament, a tota la conca del riu de Lluçena i la part dreta de la del Montlleó, ambdós nascuts als contraforts de Penyagolosa i afluents de la rambla de la Viuda.

DEL SEGLE XIII AL XIX. EL PAISATGE RAMADER

La conquesta i repoblació feudal

Els castells andalusí d'Alcalatén i Culla, amb els seus territoris, li'ls donà Jaume I a Ximén d'Urrea i a Balasc d'Alagó respectivament, en 1233, quan la conquesta feudal. El primer pertangué als Urrea fins l'abolició del feudalisme al segle XIX, mentre el segon passarà als templers en 1303 i a l'orde de Montesa en 1312.

En 1248, expulsada la població andalusí arran de la rebel·lió d'Al-Azraq, es repoblaren amb cristians els dos senyoriis; repoblació regulada a les cartes pobles (Vistabella, 1251; Xodos, 1254; Atzeneta, 1272; l'Alcora, de 1305, i Lluçena, 1335), on s'oferiren favorables condicions al repobladors en cedir-los les "heretats" en cens emfitèutic, així com el lliure ús de pastures, boscos, aigües i tota mena de recursos, excepte els monopolis senyoriais: molins, forns, carnisseries i altres.

Els masos

Amb aquesta repoblació apareixeran els primers masos; grans propietats emfitèutiques disseminades pels termes, residència d'una minoria benestant afavorida en aquella, que controlarà econòmicament i política els pobles constituint una oligarquia que ostentarà el poder municipal durant segles. Així, en 1690, eren masovers 17 dels 25 majors propietaris de terra de Lluçena, (Escrig Fortanete, 1998, p. 217). Quelcom que contrastarà amb la situació de la població masovera al segle XX, paradigma de la marginació i la pobresa.

La primera xifra coneguda de masos a la comarca es de Lluçena; 65 en 1531, on arribaran als 193 en 1900 (Escrig Fortanete, 1998, p. 185): la segona de Xodos; 34 en 1799, que seran 76 en 1905 (Cervera, 2004, pp. 9-11), als respectius màxims.

Als nuclis urbans, amb més població que el masos fins el segle XIX, residien bàsicament jornalers, petits i mitjans ramaders i agricultors, així com artesans i comerciants –ferrers, fusters, teixidors...-. Gent més pobra que la dels masos, llevat d'alguns pocs grans propietaris. Així, a Lluçena, mentre el valor mitjà de les propietats dels pobletans era de 300,8 lliures en 1690, la dels masovers era de 579,9, cosa que es manifestarà en el poder municipal d'aquests ja que, dels 16 càrrecs de l'ajuntament d'aquell any, 10 estaven en mans masoveres (Escrig Fortanete, 1998, p. 218).

La ramaderia

Des dels primers moments de la seua constitució dins la Corona d'Aragó, al regne de València existiran una xarxa de ciutats i circuits comercials on s'integraran les comarques muntanyoses septentrionals; territoris quasi despoblats i difícils per a l'agricultura, idonis per a la producció d'una llana de molt bona qualitat, equiparable a l'anglesa, el comerç de la qual, primerament a escala local, passarà a ser internacional amb l'establiment, a finals del xiv, de comerciants italians a Sant Mateu i València. Així, els senyors potenciaren la ramaderia, facilitant la seua integració en la xarxa comercial llanera medieval.

Les primeres dades de població i ramaderia corresponen a 1510 (García, 1976). Segons elles, vivien a l'Alcalatén 607 veïns (2.428 persones amb el coeficient de 4 per veí), amb 35.485 caps de bestiar –la immensa majoria oví i caprí–. Això suposava una densitat de població molt baixa –3,7 hab/km²– en contrast amb la ramadera –47,8 caps de bestiar per km²–, on Llucena, amb 78,6 caps per km², Vistabella, amb 60,1, les Useres amb 55,5 i Xodos, amb 54, eren els pobles més ramaders, i Atzeneta, amb 19,5 i Benafigos, amb 28,3 caps per km² els menys. En general, els pobles més elevats estaven menys poblats i, amb l'excepció de Benafigos, tenien més animals, mentre als més baixos i amb millors terres, exceptuant les Useres¹, succeïa el contrari.

El paisatge ramader

L'auge llaner medieval configurarà una economia ramadera basada en la transhumància, existent des de temps preromans, que marcarà durant segles el paisatge muntanyenc del nord valencià. Els ramats estiuaven a les serres de Terol i baixaven a fer la hivernada als corredors prelitorals o a les planes costaneres. Així, a finals del xiv, només de Castelló pujaven cada any, a terres de Terol, uns 25.000 caps de bestiar (Sánchez, 1985, p. 325), utilitzant la xarxa de rutes ramaderes –passos o assegadors– i instal·lacions complementàries –corrals i mallades, sestadors, abeuradors, etc. – que, amb les deveses i bovalars municipals, configuraven un paisatge ramader estrictament regulat i governat pels ajuntaments i els senyors.

Xarxa particularment densa que, a les comarques interiors castellonenques, tenia una longitud de 4.800 km i ocupava unes 15.000 ha de superfície i, concretament a l'Alcalatén, tenia 891 km de longitud, repartits entre 242 passos d'una amplària entre 10 i 50 m, alguns merament locals i, altres, de llarg recorregut (Conselleria d'Infraestructures, 2015) on quatre pobles: Llucena², l'Alcora, les Useres i Vistabella, amb 210, 148, 142 i 106 km respectivament, tenien conjuntament el 71 % del recorregut total comarcal.

Les deveses i els bovalars eren vedats de concessió senyorial reservats al bestiar de cada poble. Compatibles amb l'ús agrícola, es prohibia o limitava l'entrada d'aquell durant els períodes de major activitat agrícola; entre la Pasqua Florida —inici de la primavera— i Tots Sants —inici de la tardor—.

1 Que era lloc d'hivernada.

2 El poble valencià amb més passos.

Als bovalars només podien pasturar els animals de treball dels veïns –d’ací “bovalar” perquè els bous eren els principals animals de treball–, així com el bestiar per a la carnisseria del poble.

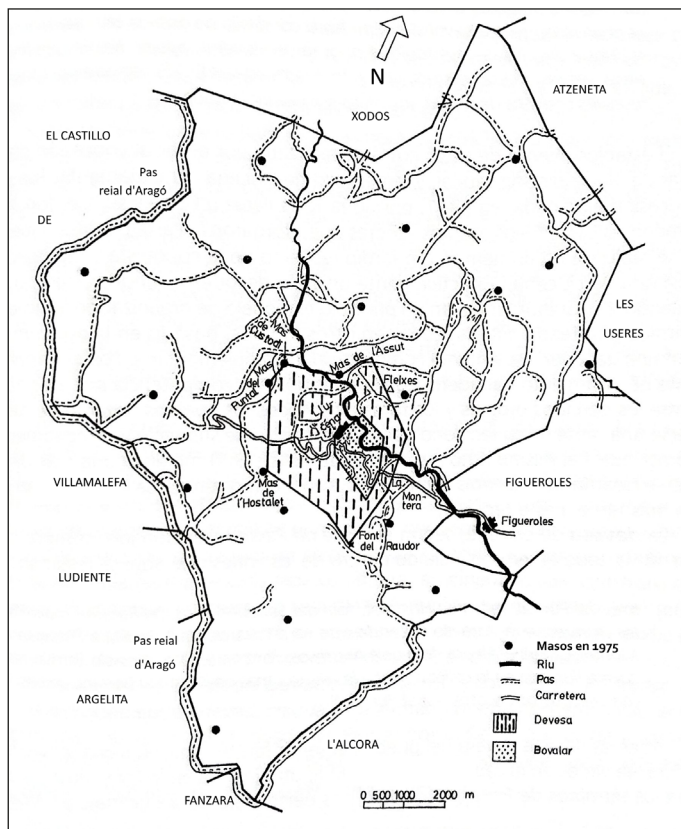

Figura 2. La devesa, el bovalar i els passos de Lluçena. A ressenyar que el pas Reial d'Aragó és frontera municipal, límit de la Tinença de l'Alcalatén i de l'antic bisbat de Tortosa, així com frontera lingüística entre el valencià i el castellà, factors que delaten la preexistència d'aquest abans de la conquesta feudal.

Font: Escrig Fortanete (1998, p. 203).

Com a la Corona d'Aragó no existí una institució centralitzada com la Mesta castellana, les organitzacions gremials locals –els lligallós– s'encarregaven de l'organització i gestió de l'activitat ramadera –delimitació i conservació de les vies ramaderes, recollida d'animals extraviats, eliminació de llops i alimanyes, gestió d'herbatges, solució de conflictes, etc.–. Així, a partir de 1345, Atzeneta, Benafígols i Vistabella formaren, amb Culla, Benassal, Vilar de Canes i la Torre d'en Besora, una comunitat –la Setena de Culla– que comprà a l'Orde de Montesa els drets d'explotació dels recursos pecuaris i forestals

d'aquest territori, establint una estricta legislació, amb un sever sistema punitiu, que regulà la ramaderia local durant quatre segles i mig.

A la Tinença d'Alcalatén, aquesta regulació la feren els seus senyors; així, Joan Ximénez d'Urrea, constituí l'any següent, en 1346, una comunitat de pastures de tot el senyoriu exceptuant les zones vedades municipals (Sánchez Adell, 1972, pp. 80-93). I, en 1374, Joan Ximénez d'Urrea II, reservà les terres de la Tinença als ramats locals i als forasters que hagueren comprat el dret de pastura, establint, també, un límit per a creuar el senyoriu els ramats en trànsit; huit dies de baixada i quinze de pujada. A més recalçà que els passos eren propietat senyorial (Mateu i Beltran, s. d, pp. 94-95).

Els senyors treien bon profit de la transhumància ja que cobraven peatge de tot el bestiar gran i menut que passara pels senyorius, en una quantia, a la tinença d'Alcalatén, de dos diners per cap. Per això, hi havia punts situats als passos, denominats "comptadors" on es feia el recompte dels animals (Escrig Fortanete, 1998, p. 142).

EL XVIII; UN SEGLE DE TRANSICIÓ

L'augment de població

Des de 1233, any de la conquesta, fins 1510, no hi ha xifres de població comarcal encara que es sap que l'Alcalatén patí els estralls de les epidèmies de meitat del segle XIV fins principis del XVI. Així, en 1405, el Boi s'agregà a Vistabella a causa de la despoblació per la pesta i els deutes i, poc després, en 1418, ho feu, per les mateixes causes, el poble d'Alcalatén, repartint-se les seues terres i deutes Llocena i l'Alcora. També, de 1438 a 1616, Xodos s'agregarà a Llocena a causa del seu despoblament i incapacitat de fer front als deutes (Torres, 2000, p. 238, 242).

No és estrany, doncs, que la població de la comarca, el 1510, no fóra massa nombrosa. Però a partir d'aquell segle XVI començaria el seu augment, com es veu a la següent gràfica de la població comarcal fins els nostres dies.

Segons les correccions de Bernat i Badenes, durant els segles XVI i XVII, la població comarcal cresqué de forma constant en no ser afectada per l'expulsió dels moriscos –inexistents ací–, passant dels 2.428 habitants de 1510 als 6.612 de 1712, augmentant la densitat comarcal dels 3,7 als 10,1 hab/km².

Fou al XVIII quan la població comarcal, al compàs del creixement general de la valenciana, cresqué amb molta més força impulsada per la pròpia dinàmica natural d'una població jove, amb elevada taxa de natalitat, en un moment sense epidèmies ni episodis catastròfics. Creixement que continuarà al llarg del XIX pujant als 20.520 habitants en 1900, que donaran una densitat de 34 hab/km². Dos segles de pujada ininterrompuda que suposà una creixent pressió demogràfica, ja molt perceptible a partir del segle XVIII, que els de l'Alcalatén hagueren de gestionar.

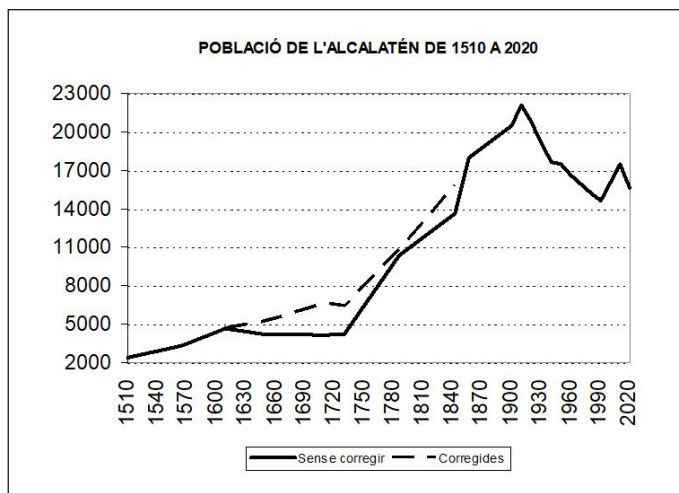

Figura 3. Evolució de la població comarcal de 1510 a 2020.

Font: elaboració pròpia amb censos, padrons, i Bernat, S. i Badenes, M. (1994) (Aquests corregeixen els recomptes de població valenciana del XVII i XVIII, de manera que en la gràfica s'expressen les dades sense corregir i corregides per aquests).

L'inici de l'expansió agrícola

Calia augmentar la producció d'aliments i açò, aleshores, només es podia aconseguir incrementant la superfície cultivable, cosa que, si en un principi, podia fer-se rompent terreny sense ús, a la llarga, havia d'anar en detriment de les pastures perquè, encara que la llana continuava sent la principal font de riquesa, el preu del blat augmentava imparablement; de fet, de 1715 a 1820, es va triplicar a Lluçena (Escrig Fortanete, 1998, p. 290).

A partir de la segona meitat del huit-cents, comença un seguit "d'establiments" –actes administratius pels quals els ajuntaments lliuraven a particulars porcions de mont comunal o "de vila" per a convertir-les en camps de cultiu o, en menor mesura, construir immobles–, que indiquen l'augment de les rompudes; casos documentats a Lluçena (Escrig Fortanete, 1998, pp. 285-286) i Xodos. Ben entés que els ajuntaments administraven la terra comunal però aquesta era del senyor, de manera que el que lliuraven era només el domini útil segons el model emfitèutic. Aquests establiments no eren uniformes i alguns, podem suposar que membres de les oligarquies local, rebien més que altres. Així, a Xodos³, dels 11 establiments coneguts, només un estava valorat en 35 lliures valencianes mentre que la mitjana dels altres no arribava a 4.

L'augment del nombre i el preu dels animals de treball com matxos i burros, més aptes per als terrenys abruptes, alerta, a més, sobre la rompuda de terres més difícils agrícolament parlant; així, a Lluçena, entre

3 Arxiu Municipal de Xodos. *Llibre dels Establiments*.

un cens ramader de vora 1650 i un altre de 1771, aquells augmenten en un 157 i un 91 % respectivament, mentre els bous ho fan només en un 13. En quant al valor, un matxo passarà d'equivaldre 20 ovelles en 1650 a 30 en 1771, i un bou passarà d'equivaldre'n 15 a 30. Els bous continuaren sent necessaris per a treballar terres de sempre, però havia començat la conquesta agrícola dels vessants, al temps que anava devaluant-se el ramat llanar (Escrig Fortanete, 1998, p. 280).

Finalment, un senyal claríssim del canvi econòmic fou el trencament, en 1752, de la comunitat de pastures de l'Alcalatén existent des de 1346 i, uns anys després, en 1805, la de la contemporània Setena de Culla. La terra es necessitava per a l'agricultura i calia restringir el nombre de raberes pasturant als termes.

La Real Fábrica de Loza

En 1727 apareixerà un element decisiu per al futur, la *Real Fábrica de Loza Fina y Porcelana* promoguda pel IX Comte d'Aranda, en Buenaventura Ximénez de Urrea, per a elaborar pisa fina de luxe, dins de la política econòmica il·lustrada; primera indústria ceràmica pròpiament dita de la comarca i germen de l'actual indústria taulellera comarcal i castellenca:

L'Alcora, entre la Plana i les muntanyes de l'Alcalatén, era l'emplaçament ideal. La primera facilitava les comunicacions terrestres i marítimes, i les segones proveïen llenya i malesa per als forns, aigua del riu Lluçena, argiles dels afloraments triàsics de la comarca i plom de les mines lluceneres (Membrado, 2001, p. 61). Factors als quals s'unia l'existència d'una important tradició terrissaire a l'Alcora, que permeté comptar amb mà d'obra experimentada.

A finals de la dècada de 1770, alguns especialistes en color i modelat abandonaren la fàbrica i, junt amb terrissers locals, constituïren a l'Alcora i altres localitats com Ribesalbes, Onda o Vilafamés, tallers, coneguts com "les fabriquetes", on imitaven els productes de la *Real Fábrica*. El comte aconseguí tancar quasi totes les de l'Alcora on, en 1790, només en quedava una, però no pogué fer res amb les de les altres poblacions fora dels seus dominis. Començava així el desenvolupament de la indústria ceràmica de l'Alcalatén i comarques veïnes.

EL TRANSCENDENTAL SEGLE XIX

La revolució liberal i la fragmentació de les propietats

Durant la revolució burgesa espanyola del XIX i el seu seguit de violència, que liquidà l'Antic Règim i instaurà l'estat i l'economia liberal, l'Alcalatén es convertí en un i repetit front en cinc guerres⁴. Un sagnant procés, al final del qual, la seua gent es deslliurà de les servituds feudals i accedí, amb relativa facilitat, ajudats per l'existència de l'emfiteusi i la violència del moment, a la propietat plena de terres i immobles. Un procés en el que fou importantíssima l'abolició de la vinculació dels patrimonis, l'element

4 La Guerra del Francès (1808-1813), la de les Guerrilles Reialistes (1822-1823), i en 1833-1849, 1842-1844 i 1872-1875, les tres Guerres Carlines.

clau per a mantenir la integritat d'aquells que, en desaparèixer, propiciarà la seua progressiva divisió per herència o venda.

Això comportarà la progressiva desaparició de la majoria dels grans masos ramaders latifundistes, i l'aparició d'una constel·lació de masos, cada vegada més petits i pobres, dedicats a l'agricultura de subsistència. S'esfumará així la secular preeminència econòmica, social y política de la població masovera, la qual, amb les conseqüents excepcions, acabarà convertint-se en el sector social més desfavorit i nombrós dels municipis a mesura que, sense possibilitats d'anar-se'n enlloc per l'estancament econòmic general, el seu patrimoni vaja disminuint en successives herències, obligant a bastir nous i més pobres masos en les dividides terres dels antics latifundis.

Figura 4. Casalici del mas de Gargant a Xodos, encara un latifundi de 863 ha al cens de 1962, i casa Ros, a Lluçena, un xicotet i abandonat mas modern envoltat de bancals erms.

Font: fotografies de J. Escrig i J. Miralles.

Al temps, amb la llibertat econòmica liberal, floriren moltes iniciatives productives, expressades clarament en la conversió dels dos rius comarcals en autèntics rius industrials on, entre el segle XIX i primeries del XX, acabaren funcionant una petita indústria tèxtil al riu Lluçena i trenta-nou molins fariners –desset al Lluçena i vint-i-dos al Montlleó–, alguns dels quals es transformaren en centrals elèctriques al XX (Barberà, 2002). Uns molins que venien a respondre a la progressiva extensió del cultiu blader al compàs del creixement demogràfic.

L'explosió demogràfica i l'ampliació de la superfície agrícola

Als voltants de 1910 les comarques interiors castellonenques estaven als seus màxims demogràfics històrics i l'Alcalatén, que quasi duplicà la seua població en 124 anys, era una més d'elles que, per a sustentar els seus 22.076 habitants de 1910, necessità transformar-se profundament. L'agricultura de subsistència havia substituït la ja poc rendible ramaderia com a principal recurs econòmic i la població disseminada havia crescut enormement. La fragmentació per herències havia creat un paisatge de xicotetes propietats amb xicotets masos.

Així, en 1900, als pobles més alts: Vistabella, Xodos, Benafigs i Llucena, la mitjana de població masovera era del 61,3 %, (la més elevada de les terres castellanenques, seguida per l'Alt Maestrat amb el 43,2 %), mentre a la resta de la comarca era del 29 % (Trullén: 1995, p. 43). Atzeneta, per exemple, passarà del 25,1 % de població disseminada en 26 masos, en 1887, al 47,4 % en 31 masos, en 1940 (Escrig Barberá, 1984, p. 166), mentre Llucena passarà del 64,9 % de població disseminada en 183 masos de 1887, al 65,8 % en 178 masos de 1940 (Escrig Fortanete; 1998, p. 481). Comparant, les mitjanes d'habitants per mas, en 1887, eren 27,5 i 12,8 en Atzeneta i Llucena respectivament, passant, en 1940, a 42,5 i 13,8 als mateixos pobles. A la més muntanyosa Llucena més masos però més petits que a la més plana Atzeneta.

Amb tot això, entre 1860 i 1913, es posaren en cultiu a les comarques castellanenques, que tenien moltes zones de pastura o sense utilitzar, 141.914 ha de terra; el 60 % del total valencià (Garrabou; 1985, p. 18). Així, a Llucena i Figueroles conjuntament, únics llocs de l'Alcalatén on s'ha estudiat detalladament aquest procés, la superfície cultivada més que es quadruplicà entre 1820 i 1952, passant de les 952,5 a les 4.325 ha (Escrig Fortanete, 1989, p. 444), a pesar de que, en 1820, l'ajuntament llucener informava que: "La tierra monte inculca es muy áspera con muchos barrancos y peñas, y no se puede trabajar y desmontar, y es muy poca la que es susceptible de cultivo"⁵.

Però la necessitat era tan imperiosa que, per tot arreu, s'arribà a "fabricar" terra cultivable abanca-lant les muntanyes fins a límits inversemblants bastint quilòmetres i quilòmetres de murs de pedra seca per a contenir una terra duta, a mans o a llocs de bèsties de càrrega, des d'altres llocs. Un procés que transformà totalment el paisatge muntanyenc castellanenc caracteritzat, fins meitat segle passat, pels bancals i les miríades de masos disseminats per tot el territori.

El blat i les patates

El blat, base de l'alimentació tradicional, fou el cultiu més estès. Així, a terres castellanenques, la superfície dedicada a ell i altres cereals es duplicà entre 1860 i 1903 passant de les 52.885 a les 108.995 ha (Garrabou, 1985, p. 65), i a Llucena i Figueroles, el blat, sol o amb altres cultius –dacs, cigrons o vinya–, ocupava, en 1826, el 94,5 % de les noves terres rompudes en secà i el 96,8 %, sol o amb dacs i fesols, de les de regadiu.

Tanmateix, la gran novetat agrícola del huit-cents fou la introducció de la patata durant la Guerra del Francès a les comarques interiors castellanenques, capdavanteres d'aquest cultiu al País Valencià (Garrabou, 1985, p. 115). La patata, que triplica el rendiment calòric per hectàrea del blat, és un dels pocs aliments capaços de mantenir un estat satisfactori de salut, encara que siga pràcticament l'únic aliment, gràcies a la seua qualitat proteínica i al seu notable contingut en vitamina C. Amb ella, la població pogué millorar i incrementar la seua alimentació ja que les patates es cultiven en tot tipus de terrenys i climes. A més, per si fóra poc, presenta un altre avantatge fonamental en temps de guerra, com fou el XIX valencià, on partides i exèrcits furtaven o cremaven sovint les collites dels enemics, perquè: "es pot cremar un camp de blat, però és més difícil cremar-ne un de patates" (Blom, 2019).

---

5 Arxiu Municipal de Llucena. Tierras novales; 3.3.2. Caixa 358.

A la Península Ibèrica se sap del seu conreu des del segle XVI, però no s'expandí com a cultiu important fins al XVIII, i encara a poques zones del nord. De fet, Cavanilles ni les menciona a les seues *Observaciones*. En canvi, 50 anys després, al *Diccionario* de Madoz (1847, p. 411) ja es diu del pla de Vistabella que “es bastante estéril por los fríos que allí reinan, pero se cogen las patatas más apreciadas del terreno”, al temps que es mencionen a Benafigos i Lluçena, però no a altres com Xodos, Villahermosa o Atzeneta (Escrib Barberà, 1984, p. 82).

Possiblement la primera localitat on es cultivaren fou precisament Vistabella, de la qual deia Cavanilles a les *Observaciones*, en 1795, que els seus 400 veïns: “lejos de haberse multiplicado, como se ha visto en los últimos quarenta años de este siglo, apenas se hubieran conservado si además de la agricultura no hubieran tenido el recurso de las fábricas. En estas se emplea la mitad del pueblo”. Però aquest poble, d'agricultura incapaç de mantenir tota la seua població, va ser el lloc on el guerriller liberal Asensi Nebot “el Frare” va establir, cap a 1811, el seu quarter general durant la Guerra del Francès, organitzant allí la logística per a la seua guerrilla: oficines de recaptació d'impostos, magatzems de queviures, foneria de bales, reparació d'armes, construcció d'arnesos i muntures, hospital militar –a l'ermitori de Penyagolosa–, i inclús una sastreria amb 40 sastres per a confeccionar uniformes per als seus tres mil soldats d'infanteria i cinc-cents genets actuants a l'Alcalatén i l'Alt Maestrat. A més, a finals d'aquell 1811, tenia a Vistabella 500 presoners francesos (Pardo, 2013, pp. 13 i 27).

Com es sustentava tanta gent? Un cronista català contemporani citat per Fàbrega (2016, p. 26) ens dona la pista en dir que “a fines del siglo último [les patates] apenas eran conocidas en esta provincia [Catalunya] y en los calamitosos años de la guerra han salvado tantas vidas de la hambre y de la miseria”. Frase que corroboraria la Guerra del Francès com el moment de la introducció d'aquest conreu a Catalunya i, per semblants circumstàncies, al País Valencià. A Vistabella, probablement, què, a més, ha proveït tradicionalment de patata de sembra tots els pobles dels voltants en ser el lloc, per altura i clima, idoni i quasi únic a les nostres contrades per a la seua producció⁶.

En 1859, Vilanova i Piera constatà la importància de la patata en dir que «esta planta tan común [...] en muchos puntos de la provincia [de Castelló] forma la base de la alimentación de sus habitantes” (Vilanova, 1859, p. 189) i Teodor Llorente, diria, en 1889, al seu llibre “*Valencia*” que la patata “ha redimido al Maestrazgo del hambre antes frecuente». Segons Garrabou, (1985, p. 115), aquesta es cultivà primer al secà interior castellonenc, estenent-se després cap al sud del país i el regadiu. Sens dubte, hem de comptar amb ella per a explicar el gran creixement demogràfic de l'interior valencià del segle XIX i principis del XX.

D'altra banda, la conversió de pastures en terra de cultiu es compensà amb l'extensió de les garroferes que passaren d'ocupar 26.050 ha en terres castellonenques, en 1860, a 48.456 en 1903 (Garrabou, 1985, p. 15). Un arbre que proporciona l'aliment per al bestiar de treball –i inclús als humans–, en un terreny aspre, sec i dur –sempre per baix dels 750 m d'altura– que ja no podien proporcionar les desaparegudes pastures herbàcies.

6 Notícia facilitada per Enric Roncero, autor de dues guies sobre Penyagolosa.

EL SEGLE XX; FINAL DEL CICLE AGRÍCOLA, LA INDUSTRIALITZACIÓ
I EL COL·LAPSE DEMOGRÀFIC

La primera crisi demogràfica

A principis del xx, una constel·lació de masos i xicotetes explotacions agrícoles poblaven l'Alcalatén procurant ser el més autosuficients possible diversificant els conreus entre el secà i algun tros d'horta, aprofitant la forest, i criant alguns animals de corral per a consum propi i per a vendre. Els pocs ingressos monetaris provenien principalment d'aquesta venda i dels jornals treballats fora de l'explotació –segar, pelar i tallar pins, fer carbó, paredar etc.–.

Aleshores la pràctica totalitat de la població masovera vivia en aquesta economia de subsistència mentre, als nuclis urbans, al costat d'una majoria de llauradors o jornalers, s'hi oferien productes i serveis –administratius, mèdics i veterinaris, ferrers, fusters, basters, obrers de vila, comerciants de diferents tipus, etc.– que diversificaven la funció d'aquests nuclis, destacant, en aquest sentit, com a proveïdors de serveis, Lluçena, l'Alcora i Atzeneta.

Fou aleshores, entre 1910 i 1930, quan es produí una primera crisi demogràfica (Mateu, 1982) i l'Alcalatén, després d'un creixement ininterromput de segles, perdé, en dues dècades, el 12,9 % de la seua població baixant als 19.238 habitants. L'estructura econòmica basada en una agricultura d'autoconsum sotmesa a una continua minifundització pel creixement demogràfic estava al límit i ja no cobria les necessitats mínimes de determinats estrats socials. Al mateix temps, els tarongerars i l'horticultura de la Plana i, especialment, la indústria i la urbanització catalanes començaren a oferir llocs de treball i mitjans de subsistència que el muntanyam no podia oferir. Així començà un procés d'emigració ininterromput fins els nostres dies.

Les dècades de 1930 i 1940, amb la Guerra Civil i la duríssima postguerra alentiren però no frenaren el despoblament, de manera que, en 1950, la població havia baixat a 17.463 habitants; un 21 % menys que en 1910 (baixada influïda també pels maquis que, en la muntanya de l'Alcalatén, desenvoluparen part de la seua lluita antifranquista). I això, malgrat haver continuat el procés d'extensió de les terres cultivades per zones cada vegada més marginals, i d'aprofitar qualsevol recurs com, entre altres, tallar malesa per als forns de les fàbriques de taulell que, als anys 50, revifaven a l'Alcora, o recollir espígol per a les calderes de destil·lació establertes a alguns pobles.

Però els recursos continuaven sent insuficients per a mantenir tota la població encara que, en 1950, s'arribà a cultivar el màxim de les terres comarcals; el 45,5 %. La densitat era massa elevada –31,1 hab/km²– per al que ofería el territori; més encara si la calculem comptant únicament amb la superfície cultivada, quan pujava a 73,4. En els dos casos més allunyats, Xodos tenia una densitat de 17,6 hab/km², què calculada només amb la superfície cultivada, es transformava en 95, mentre que les Useres, amb una densitat de 30,1 hab/km², comptant només aquella, en tenia 43,3. La pressió demogràfica sobre els recursos era, doncs, fortíssima, especialment als pobles més elevats.

Desenvolupament de la indústria taulellera

Al llarg del segle passat la secular tradició ceràmica d'origen alcorí generà la importantíssima indústria taulellera castellanenca actual. Així, en 1930, les 9 empreses de l'Alcora, les 37 d'Onda i les 7 de Castelló (Membrado, 2001, p. 63) ja proporcionaven el 71,1 % de la producció taulellera espanyola. I una vegada passades la guerra i la postguerra, a la dècada del “desenvolupament” dels seixanta, començà la seua expansió, protagonitzada bàsicament per emprenedors locals. Aquests, amb capital propi, de vegades escàs, sovint amb maquinària de segona mà, i especialitzant-se unes empreses en el bescurtat i altres en l'esmaltat –primera i segona part del procés productiu–, aprofitaren la disponibilitat d'abundant mà d'obra local o forana que acceptava salaris baixos perquè, eixida de l'agricultura de subsistència, qualsevol sou era millor que la incertesa d'aquella.

Entre 1955 i 1964, l'Alcora passà de 8 a 67 empreses taulelleres començant, a partir de 1970, la “dècada prodigiosa” del taulell (Ortells, 2005) amb l'obertura als mercats exteriors i la incorporació de Lluçena, Figueroles i noves localitats de la Plana al negoci tauleller. Així, entre 1969 i 1983, s'obriren 40 noves fàbriques a l'espai industrial nucleat per l'Alcora, Onda, Vila-real i Castelló –embrió de l'actual clúster ceràmic castellanenc–, on es quintuplicà la capacitat productiva i el nombre de treballadors passà de 5.571 a 11.046 (Ortells, 2005, p. 46). A l'Alcora concretament, en 1973, ja treballaven 2.179 persones en aquesta indústria (Quereda, 1973, p. 41), on, a la dècada de 1980, s'introduïren la monococció i el gas com a combustible abandonant el fuel⁷ i reduint extraordinàriament els costos i els processos de fabricació amb el consegüent augment de la productivitat. L'ingrés en l'UE, en 1986, acabà de potenciar aquest sector que, malgrat les crisis sofertes des d'aleshores, és actualment un referent mundial.

El col·lapse de la societat tradicional

En començar la segona meitat del segle, coexistien a l'Alcalatén dues societats diferent; una tradicional aferrada a l'agricultura de subsistència on el paisatge de bancals i petites hortes, raberes d'ovelles i cabres, i masos per tot arreu continuava plenament funcional, al costat d'una incipient economia i un paisatge industrial a l'Alcora.

Aleshores començà la segona crisi demogràfica, prolongada fins l'inici de l'actual segle, que desmantellà en poc més d'una dècada la societat tradicional i configurà l'actual comarca. Quelcom que veurem ajudant-nos de la gràfica següent.

---

7 Abans del fuel, el combustible havia sigut, com segles abans, la malesa del sotabosc.

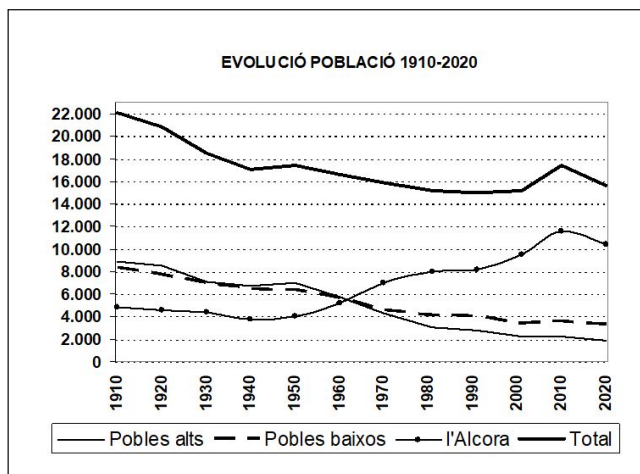

Figura 5. Evolució de la població comarcal. Els pobles alts són Vistabella, Xodos, Benafigos i Llucena; els baixos tots els altres excepte l'Alcora.

Font: Censos. Elaboració pròpia.

Com s'aprecia, la davallada demogràfica de les primeres dècades del segle s'aturà temporalment i la de 1940 fou d'una petita recuperació ja que la dura postguerra impedí l'emigració. En començar la de 1950 es repregué la davallada a tota la comarca i a tots els pobles, excepte Figueroles on, de 1957 a 1969 s'instal·laren quatre fàbriques de taulells que permeteren augmentar i estabilitzar la població fins l'actualitat (Fornas, 2013, p. 27) i, especialment, l'Alcora que, si en 1950 acollia el 23,1 % de la població comarcal, el 1981, atreta per la indústria, ja acollia la meitat –el 52,5 %–, sense deixar d'augmentar aquest percentatge fins el 66,7 actual.

Un factor diferencia la primera de la segona crisi demogràfica; en la primera, la motivació dels emigrants fou bàsicament fugir d'unes molt precàries condicions de vida –incloent els efectes de les grans gelades posteriors de 1949 i 1956, que expulsaren molt gent cap a Catalunya–, mentre que, a la dels seixanta, cada vegada tingué més pes l'augment de les necessitats que comportà el desenvolupament econòmic del moment, què proporcionà accés al coneixement de formes de vida urbana gràcies a la ràdio a transistors, la televisió o l'extensió de les vies de comunicació i la mobilitat proporcionada pels vehicles de motor (Mateu, 1982). Això sense comptar el coneixement d'aquella vida adquirit pels joves al servei militar o per les joves que baixaren a les ciutats a “servir”.

Trenat el secular aïllament, les formes de vida tradicionals es desvaloritzaren i la població rural aspirà a millors nivells de vida que només podien aconseguir-se amb uns ingressos monetaris que l'economia tradicional no podia proporcionar. Calia, doncs, canviar-la, abandonant l'agricultura de subsistència i orientant-la al mercat. De no poder-ho fer, només quedaria buscar altres horitzons laborals en altres sectors i altres llocs. Així, durant la dècada dels setanta, hi hagué un intent de substitució dels cultius dedicats a l'autoconsum, bàsicament cereals, per l'ametller o l'avellaner, uns cultius comercials i, inclús

als pobles alts, per la repoblació forestal privada. Coses factibles perquè la forta emigració alleugerava la pressió demogràfica i permetia dedicar les millors terres a açò. D'aquesta manera, a Lluçena on, en 1946, el blat ocupava 2.078 ha, en 1977, només ocupava 265, mentre que l'ametller passà de les 14,1 ha de 1943 a les 725 de 1974, el què, donat l'abandonament agrícola contemporani significava passar d'ocupar l'1,2 % de les terres cultivades al 46,5 d'aquestes (Escrig Fortanete, 1998, p. 596).

Però aquesta solució no prosperà; els avellaners per la naturalesa calcària i poca fondària dels sòls, i els ametllers per la impossibilitat de mecanitzar el cultius en un territori tan muntanyós –exceptuant els més plans com Atezeneta, les Useres o la mateixa Alcora–. A més –i aquest problema afectà tots els municipis i cultius–, l'emigració o el pas als altres sectors, deixà sense jornalers aquelles plantacions comercials ja que les fàbriques de taulells de l'Alcora necessitaven més i més treballadors, tal com deia, en 1973, Quereda (1973, p. 43): “El problema de la mano de obra es acuciante. Actualmente cada empresa tiene un corredor por los diversos municipios vecinos para reclutar operarios. Los salarios son elevados”. De fet, com la mà d'obra local no era suficient, prompte hi hagué treballadors d'altres indrets; així, entre 1950 i 1960, la població de l'Alcora augmentà en un 30 % per l'immigració (Membrado, 2001, p. 68), procedent bàsicament i, per aquest ordre, d'Andalusia, Castella la Manxa i Aragó (Quereda, 1973, p. 42).

Així, la societat tradicional, amb la seua agricultura de subsistència, els seus masos i les seues unitats econòmiques familiars es desintegrà i desaparegué en poc de temps. Pràcticament en el decenni 1965-1975, com ho il·lustra el cas de Lluçena on la població ocupada en el sector primari passà del 85 % de 1950, al 62,1 en 1965, al 37,5 en 1970, i només al 4,8 % en 1991. I on la superfície cultivada passà de 4.088 ha en 1952, a 397 en 1999 al temps que els masos passaren de 167 en 1950, 113 en 1970 i 62 en 1975, a només 17 en 1997.

SEGLE XXI; UNA COMARCA DIVERSA

Els canvis econòmics i socials del xx han provocat una transformació i fragmentació del territori, que ha acabat configurant tres paisatges ben diferenciats a l'Alcalatén. En primer lloc, un paisatge industrial, centrat en l'Alcora, amb Figueroles i Lluçena, a la vall del riu Lluçena, el qual ocupa el 19,2 % de la superfície comarcal comptant els termes municipals dels dos primers pobles i la part del de Lluçena per sota dels 600 metres, on vivia, en 2020, el 78,5 % de la població comarcal –12.255 persones; 10.417 l'Alcora, 1.315 Lluçena i 523 Figueroles–, el que representava una densitat de 98 hab/km², en la mitjana castellonenca i estatal de 93. Sent la zona amb més treballadors industrials de la comarca, amb un 23 % de mitjana en 2021, i un 55'5 % dels serveis.

Aquest territori forma part del clúster ceràmic castellonenca estés entre les comarques de les Planes i l'Alcalatén, que, en l'actualitat, és la segona zona ceràmica més important del món després del clúster italià de Sassuolo (Membrado, 2001, p. 59). En ell es troba el 90 % de la producció taulellera espanyola, amb 21.140 treballadors, equivalents a tots els del sector tèxtil espanyol, i amb una facturació, de 5.496 milions d'euros en 2019 (Ascer, 2021), sent els nuclis principals Onda, Vila-real, Almassora i l'Alcora;

poble, aquest últim, on actualment, funcionen 62 fàbriques⁸ i on el 93,6 % dels 4.436 treballadors industrials del municipi treballava, en 2016, en la indústria ceràmica i química.

La intensa activitat industrial comporta un intens tràfic per les carreteres de la zona i, així la CV-16, que comunica l'Alcora amb Castelló, suporta una mitjana de 17.843 vehicles/dia, el 9,7 % dels quals són pesants, mentre la CV-20, que la comunica amb Onda, té una mitjana de 5.225 i un percentatge del 18,7 % de pesants (Cope, 2020), sent importantíssims els moviments pendulars dels treballadors forans.

D'altra banda, malgrat la modernitat d'aquest territori, presenta, com els altres, un creixement vegetatiu negatiu a causa de l'envelliment i la baixa natalitat de la població, cosa que compensa mínimament el saldo migratori (especialment a l'Alcora, on el 8,5 % de la seua població és d'origen estranger⁹), que la duia, en 2019, a un escàs creixement real del 0,4 %.

L'altre tipus de paisatge és el de les Useres, Atzeneta i Costur, què sense indústria, són pràcticament pobles dormitori amb un elevat percentatge de treballadors industrials i de serveis –un 13,1 i un 61 % respectivament–, sent la seua activitat econòmica autòctona més important la ramaderia en granges per a l'abastiment de les ciutats litorals. Especialment a les Useres amb 18 granges de porcs i 7 de pollastres, i a Atzeneta amb 14 de porcs i 4 de pollastres. Granges que treballen quasi totes “a comissió”, depenent d'una empresa que els facilita i replega els animals, pinsos, medecines, etc., i es situen en les immediacions de les carreteres per la seua dependència del transport¹⁰.

En quant a l'agricultura, donada l'existència de planures, especialment, a Atzeneta i les Useres, hi ha una certa agricultura comercial, sent la zona amb major població agrària real –un 10,7 % de mitjana–. L'ametler, l'olivera i la vinya (aquesta, a les Useres, el poble castellonenc vinícolament més important amb cinc xicotets cellers productors de vi) ocupen al voltant del 85 % de les terres cultivades. Xifra que no amaga el gran abandonament agrícola, ja que les terres actualment cultivades són menys de l'1,5 % de l'extensió dels dos pobles¹¹ quan, en 1950, es cultivava el 57,7 d'aquella.

Aquest territori, que correspon al 26,8 % de la comarca, en 2020 tenia 2.781 habitants (1.034 Atzeneta, 959 les Useres i 518 Costur) –el 17,8 % del total comarcal–, i una menor densitat de població de 16 hab/km². Com l'anterior, en 2019, tingué un mínim creixement real del 0,9 % gràcies al saldo migratori.

Finalment, més de la meitat de la comarca –el 54 %– correspon a la zona més alta d'aquesta amb Vistabella, Xodos, Benafígos i les terres per damunt dels 600 m de Llucena on, en 2020, vivien 577 persones (333 Vistabella, 138 Benafígos, 106 Xodos, i pràcticament ninguna a Llucena), que representen el 3,7 % del total comarcal. La seua densitat és de només 2 hab/km², menor que la de Sibèria; un autèntic desert demogràfic. Uns pobles extremadament envellits amb índex d'envelliment superiors al 1.100 % en Benafígos i Xodos i del 615 % a Vistabella, i amb saldos migratoris i creixements vegetatius negatius, què donaven un creixement real, en 2019, del –2,4 %.

8 Informació de Teresa Artero. Museu de Ceràmica de l'Alcora.

9 Aquesta i totes les següents dades demogràfiques provenen de les *Fitxes municipals* de 2021 de la Conselleria d'Economia, Generalitat Valenciana.

10 Informacions de Joan Martínez Fortanet, gestor d'una explotació agrària de la zona.

11 Font: *Portal estadístic*. Generalitat Valenciana.

L'única activitat econòmica amb certa importància és la relacionada amb el turisme –hostaleria i allotjaments– a Xodos i Vistabella, que aprofiten la bellesa dels pobles i la seua situació al voltant de Penyagolosa, així com la creació, en 2006, del parc natural homònim, de 1.094 ha d'extensió, que duu nombrosos visitants al paratge. L'abandonament demogràfic i agrícola ha fet que aquest siga un territori en procés de renaturalització que, no molt lluny de les ciutats de la costa, presenta atractius per a l'establiment de segones residències i per al retorn estacional, setmanal o definitiu del seus emigrants o dels descendents d'aquests.

Actualment, a Vistabella, hi ha un moviment cooperatiu que promou el cultiu comercial de les seues reputades patates per a les que ha creat una marca registrada –“Patata de Vistabella”– al temps que el cultiu de la tòfona ha fet que algunes zones del seu pla hagen entrat també en l'agricultura comercial, encara que la mala qualitat de les vies de comunicació, la inexistència o deficiència del transport i serveis públics, entre altres, obstaculitza el desenvolupament de qualsevol activitat, inclús de la vida quotidiana. Una problemàtica, comuna a les comarques interiors castellonenques com revela l'estudi de Marco i Soriano (2020), que es reflexa en l'absència total de població activa industrial i una elevada i enganyosa proporció de població del sector primari i terciari.

UN FUTUR INCERT

A llarg del segle XIX, a l'Alcalatén hagueren de fer front al problema del gran creixement demogràfic, que obligà a substituir la ramaderia transhumant per l'agricultura de subsistència amb la consegüent transformació del paisatge; al XX fou la industrialització i la desaparició de la societat tradicional la que donà com a resultat la desertització de la meitat de la comarca i la concentració industrial i demogràfica en l'altra meitat. Ara, al XXI, el repte seran el canvi climàtic i l'encariment i possible escassetesa dels combustibles i les matèries primeres. En quines condicions està la comarca per a enfrontar-se a les noves circumstàncies?

En els dos primers casos, la resposta a les crisis fou espontània i sense planificació de cap tipus. Al XX, l'Estat, dins del més absolut *laissez faire*, ni estava ni se l'esperava; el col·lapse demogràfic i de l'economia tradicional i l'amuntegament d'immigrants a les ciutats de la Plana fou caòtic. Ha de ser també ara així amb un Estat i unes institucions autonòmiques democràtiques que poden conèixer de prop els problemes?

Molts són els interrogants que s'obren si la crisi acaba prenent forma. I, si no, també. Què es pot fer amb els problemes de contaminació industrial i ramadera, de transport i mobilitat, d'urbanització, de dotació de serveis a les zones econòmicament actives. Es podrà mantenir indefinidament el monocultiu tauleller? Quines solucions es podran aplicar en cas de crisi?

Què passarà amb la meitat desertificada interior? Sense població jove i motivada que puga parlar en nom propi i del territori, qui pactarà límits i condicions a les actuacions d'agents externs que actuen només en funció dels seus interessos? Es convertirà en un solar per instal·lar fonts alternatives d'energia sense benefici per als habitants? O en un parc temàtic per a satisfacció d'ecologistes urbans que preferien tot allò despoblat? O es deixarà que es convertisca tot en un enorme bosc sense solució de continuïtat fins que un gran incendi forestal ho creme?

Les oportunitats de les noves tecnologies com el teletreball, el replantejament de l'ubicació de serveis socials i de transport i, sobre tot, la consciència de que tant ciutadà és la persona que viu a l'Alcora com a Benafígs poden dur a un replantejament per part dels poders públics que, conjuntament amb els interessats, cappingen la passivitat d'uns i altres i es puguen plantejar respostes satisfactòries als nous reptes.

REFERÈNCIES

- Ascer (2021). *Resumen Ejecutivo: Impacto socioeconómico y fiscal del sector de azulejos y pavimentos cerámicos*. Castelló. https://transparencia.ascer.es/media/1035/resumen-ejecutivo_impacto-socioeco.pdf (Recuperat: 26/10/2021).
- Barberà i Miralles, B. (2002). *Catàleg dels molins fariners d'aigua de la província de Castelló*. Vinaròs: Antinea.
- Bernat Martí, S. & Badenes Martín, M. (1994). *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Blom, Ph. (15 de desembre de 2019). Entrevista a *La Vanguardia*. Barcelona.
- Cervera Sos, A. (2004). *Poblament rural a Xodos*. <http://www.mayores.uji.es/proyectos/proyectos/xodos.pdf> (Recuperat: 15/2/ 2018).
- Conselleria d'Infraestructures, Territori i Medi Ambient de la Generalitat Valenciana (2015). *Catálogo de vías pecuarias de la Comunitat Valenciana*. Castellón. <https://agroambient.gva.es/documentos/20551003/166097837/Cat%C3%A1logo+V%C3%ADas+Pecuarias+Valencia+%282015%29/e6cede0b-fea7-42b5-ade4-cf030c952300> (Recuperat: 20/9/ 2021).
- COPE (2020). https://www.cope.es/emisoras/comunidad-valenciana/castellon-provincia/castellon/motorcope/noticias/generalitat-anuncia-mejoras-cv-16-lalcora-carretera-entre-castellon-borriol-20210204_1123243 (Recuperat: 17/10/21).
- Escrig Barberá, J. (1984). *El espacio rural de Atzeneta*. Castelló: Colegio Universitario de Castellón.
- Escrig Fortanete, J. (1998). *Llucena: una historia de l'Alcalatén*. Castelló: Universitat Jaume I.
- Fàbrega Enfedaque, A. (2016). La introducció i l'expansió de la patata i el blat de moro a Catalunya. *Estudis d'Història Agrària*, 28, 13-46.
- Fornas Pallarés, A. (2013). Demografia de Figueroles d'Alcalatén, 1871-2010. Un despoblament estabilitzat per la indústria ceràmica. *Millars: espai i història*, 33, 25-46.
- García Cárcel, R. (1976). El censo de 1510 y la población valenciana de primera mitad del siglo xvi. *Cuadernos de Geografía*, 8, 49-66.
- Garrabou, R. (1985). *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana. 1850/1900*. València: Alfons el Magnànim.
- Madoz, P. (1847). *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, t. X. Madrid.
- Marco Dols, P. & Soriano Martí, J. (2020). Transporte público y despoblación en el mundo rural: el caso del interior castellanense. *Cuadernos de Geografía*, 105, 29-50.
- Mateu Bellés, J. (1982). *El rerapaís de la regió de Castelló*. Mecanoscrit inèdit.

- Mateu i Beltran, C. (s.d.) *Anàlisi discursiva de textos documentals històrics. Anàlisi del privilegi de 1374*. <https://www.academia.edu/people/search?utf8=%E2%9C%93&q=MATEU+I+BEL-TRAN%2C+C%3%A8sar.+An%C3%A0lisi+discursiva+de+textos+documentals+his-t%C3%B2rics> (Recuperat: 19/9/2021).
- Membrado i Tena, J. C. (2001). La concentració industrial taulellera de la Plana: factors de localització i de desenvolupament. *Millars: espai i història*, 24, 59-80.
- Ortells Chabrera, V. (2005). La indústria ceràmica a la Plana de Castelló. Tradició històrica i mundialització actual. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 58, 35-66. <https://raco.cat/index.php/TreballsSCGeografia/article/view/157384>. (Recuperat: 18/8/2021).
- Pardo Camacho, R. (2013). *La guerra de la Independència en la província de Castellón. Dos castellanenses*. https://www.aulamilitar.com/1808_1814_Dos_castellanenses.pdf?ID_SESION=IQYQAZLHRG-FYQEOBEFVD (Recuperat: 3/10/2021).
- Quereda Sala, J. (1973). Alcora y su industria azulejera. *Cuadernos de Geografía*, 13, 31-55.
- Sánchez Adell, J. (1972). Noticias documentales para la historia de Lucena (Castellón). *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLVIII.
- Sánchez Adell, J. (1983). *Las tierras castellanenses*. Madrid: Anaya.
- Sánchez Adell, J. (1985). La Edad Media Cristiana. En *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes* (pp. 307-240). Castelló: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- Soler i Riber, J. (1970). *Nomenclàtor geogràfic del País Valencià*. València: Promocions Culturals.
- Torres Faus, F. (2000). Les divisions territorials de la Tinença de l'Alcalatén. En *Monogràfica de Lluçena (L'Alcalatén)* (pp. 229-282). Castelló: Universitat Jaume I.
- Trullén, J. (1995). Didàctica de la Geografia. La població de la província. *Ribalta*, 9, 41-70.
- Vilanova y Piera, J. (1859). *Memoria geognòstico-agrícola sobre la província de Castellón*. Madrid: Imprenta Eusebio Aguado.

Cómo citar este artículo:

Escrig Fortanete, J. (2022). De l'Alcalatén medieval a l'actual; evolució d'un paisatge. *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 377-395.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23646>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.

